

A költészet nyelvi játékait teremtő tényezők

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni? — invitálja az alkotó (Kosztolányi Dezső: Akarsz-e játszani?) a költészet befogadóját, hiszen bármiféle játéknak akkor van értelme, ha a játék kölcsönviszony: a játékosnak van játszótársa, aki érti a játék lényegét. A költők által teremtett játékok formálisan, vizuálisan, akusztikusan és mentálisan fogadhatók be, azaz az ember ezeket szellemi képessége, nyelvismerete, valamint stíluskompetenciája révén érzékeli, értelmezi, élvezi és értékeli.

A költészet játéktere a nyelv. Ez az a tér, amely alkalmas a költői önkifejezésre. A költői játék tehát eszköz jellegű. A költői nyelv mint a művészi nyelv egyik formája lényegesen különbözik a próza és a dráma beszédmódjától. A költészetben a szó jelentésének, alakjának, hangzásának fokozott szerep jut, és a bennük megbújó nyelvi játéknak súlya van. Elvértve egy-egy szó önmagában is játékot sugallhat (szokatlan szóképzés: *orrodzik*), de többnyire a szövegtől nyeri játékos voltát.

A költészet története azt mutatja, hogy a játékgény koronként változik, sőt megoldásaiban igazodik, illetve igazodhat az adott kor irányzatainak poétikai elveihez. Így a barokk korban a játékhoz való erős vonzódást a betű- és szójátékok kedvelése mutatta. A modern költészet különböző irányzatai (különösen a neoavantgárd és a posztmodern) sok játékformát megújítottak, vagy újat teremtettek. Ez a magyarázata annak, hogy ebben a dolgotban zömében a modern költészetből vett idézetek szerepelnek.

HUIZINGA, holland történész-filozófus megállapításából — „Minden, ami költészet, játékból lett” (1990: 138) — levonható az a következtetés: a játék a művészet létmódja, így minden költői eszköz egyben játékelem is. Annyit finomítanék ezen, hogy *m i n d e n k ö l t ő i e s z k ö z e g y b e n j á t é k e l e m l e h e t*. Hogy egy nyelvi elem költői játékká váljék, a szabályos nyelvhasználaton túl kell lépnie.

A *kemény kő* alliteráló forma, de semmi játékosságot, semmi költőiséget nem érzünk bele, viszont a *v é g l e t e k i g v i t t b e t ű r í m b e n* ennek a nyelvi jelenségnek a játékos felhasználását észleljük, mint Weöres Sándor *Az ábécé 25 betűjére* című verse két artisztikus leleményű strófájában is:

Hogyha hó hull
havas a hegy s a ház.
Huhog a hegy s a ház:
tanul hóul.

A világ, a virág
világít és virít,
valameddig vakít
s valamikor veszít.

A j á t é k m o d e l l , azaz a játék szerkesztési alapelve tehát nyilvánvaló: lehetőleg minden fogalmi jelentésű szó azonos betűvel kezdődjék. Hasonlóan játékos az unalomig vitt szóismétlés Lackfi János Mobicletűdőkjében:

1. Most

Most szagatott, mert megy a rádió,
most nem hallom, túl hangos a busz motorja,
most esküvőn vagyok, a pap csak mondja-mondja,
most elfogja a térerőt az aluljáró betonja,
most éppen hol voltál, hol nem voltál!

2. Hallod?

Hallod? Ez a harang! Egy barokk műredek!
Hallod? A vízesés, rég voltam itt veled!
Hallod? Kirándulunk, igen, a madarak.
Hallod? A mi dalunk! Fájdítsam a szived?

A mobiltelefon a jelen favorizált eszköze, nem csoda, hogy ezért a *most* szó a gyakran ismétlődő, illetve a kapcsolat ellenőrzésére használt *Hallod?*, a mobilzásunk állandóan visszakérdező eleme a költeményt szervező ismétlésalakzat.

Az emberi (gyermekkorból megmaradt) j á t é k ö s z t ö n megnyilvánulása a költészetben gyakran a hasonló hangzású szavakkal való játék, amely különösen a rímekben feltűnő:

De lásd, egyebem *nincsen*,
Se birtokom, se *kincsem*,
Nem adhatok *tenéked*,
Csak ily borús *zenéket*.

(Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék)

Az asszonánc rímek hasonló hangzását a magánhangzók azonossága és a más-salhangzók részben egyező, részben hasonló volta teremti meg.

A rím j á t é k s z a b á l y a megkívánja a sorvégek (néha a sorközéppel történő) összecsengését. Ilyenkor a hívó rím rímkényszert teremt, és a felelő rímében csak bizonyos hangok szerepelhetnek, ezáltal idézve elő játékos hatást:

Az üvegből a *méz*
pontosan rám *kinéz*.

Az üvegből a *mustár*
pontosan engem *mustrál*.

Az üvegben a *lekvár*
pontosan engem *megvár*.

(Lackfi János: Leskelődők)

Szép est a *szerelemre*: jövel kegyesem *kebelemre*;
sír és fél a *világ*; jer velem árva *virág*.

(Babits Mihály: Új Leoninusok)

Tréfás s z e l l e m e s s é g g e l ilyen rímet kreál Kosztolányi Dezső:

A parlament
a falra ment.

(Rím)

A *parlament* fogalmához kötődő ünnepélyességgel szöges ellentétben áll a kín-lódást kifejező bizalmas stílusú szólás (*a falra ment*).

A magyar ember ismeri vagy ösztönösen érzi az ikerszók létrehozásának többféle módját. Például a *csingilingi* a zár-réshang és a folyékony hang ellenté-
tére épül. Weöres Sándor Szán megy el az ablakod alatt című költeményében felülírja ezt a szokásos nyelvi szabályt, és egyben új „játékszabályt” alkot, kiterjesztve ezáltal a játékoság légkörét:

Éj-mélyből fölzengő
— *csing-ling-ling* — száncsengő.
Száncsengő — *csing-ling-ling* —
Tél öblén halkán ring.

A *csing-ling-ling* háromtagú ikerszó a száncsengő közeledését és távolodását jelzi. Ez Weöres költői leleménye, hiszen a szótározott *csingilingi* alakot mindkét elemében megrövidítette, viszont a zöngés mássalhangzóval induló szótagot még egyszer megismételve három eleművé növelte. Így ez a hangsor a folytonos csilingelést jelképező csupa *i* hangjai miatt éles hangbenyomást kelt. A hangsor mégis kellemes, mert az *ng* hangkapcsolat tompább zengést ad, a *cs* helyetti *l* pedig kétszeresen is lágyítja a hanghatást. Azzal, hogy a szokásos forma helyére a játékos lép: a szabálytörés, a konvencióknak való ellentmondás játékhangulatot kelt.

A szavak tudatos elrendezettségével játékot teremt a kere-
settségről árulkodó nyelvi lelemény:

Hej, mostan *puszta* ám igazán a *puszta*!

Petőfi Sándor A puszta, télen című költeményében a poliszém *puszta* szó két jelentését állítja predikatív viszonyba: a melléknévi értelmű állítmányt (‘amiről hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni’) és a főnévi értelmű alanyt (‘megműveletlen, füves, kopár síkság’). Ezek alaki egybeesése a befogadónak a megfejtés játéklehetőségét nyújtja.

A nyelvi játék kreatív aktus. A tervezett kreativitás egyszerre szabálykövető és szabályt átíró, felrúgó nyelvi formákat eredményezhet. A költők mindig új nyelvi lehetőségek kiaknázására törekcszenek, tehát a nyelvi innováció a költői játékosság egyik forrása:

Itt egy kicsi ország
most *megnagyult* Családja,
mégis csonkán, riadtan várja
a legszentebb Estét.

(Nagy Gáspár: Magyar Karácsony)

A *megnagyult* múlt idejű melléknévi igenévben a *nagyra nőtt* vagy *naggyá vált* kifejezések helyett képzéssel teremt a költő újszerű formát.

Radnóti Miklós Kis nyelvtan című versében a *bravúros nyelvezés* a grammatikai személyek megjelölésével valósul meg:

Én én vagyok magamnak
s néked én te vagyok,
s te én vagy magadnak,
két külön hatalom.

A nézőpontkülönbség játékosan a személyes névmások (*én ↔ te*) és a visszaható névmás eltérő birtokos személyjelezésében (*magamnak, magadnak*) jelentkezik.

A nyelvi játék stílushatása sokszor a *v a r a t l a n s á g g a l* magyarázható. Ennek több megjelenési módja lehetséges: például az azonos töből eredő formák eltérő toldalékolására (*esdd, esdem*) és a különböző alakok hasonló hangzására (*életesdit, esdd itt; esdem, elestem*) rájátszás:

Játsszunk *életesdit* –
játékomat *esdd itt*,
játékomat *esdem*,
nélküled *elestem*.

(Szilágyi Domokos: Játékok 1.)

A *s z o k a t l a n s á g* hibaként hathat, de ugyanakkor nyelvi játékot eredményezhet, mint Parti Nagy Lajos nyelvi merészsége az Irokéz című versének meglepő szóalkotási módjában:

az őszi ég
már extra-lights,
s *elmultifilt*
prompt negyven év

Feltételezhetően az *elmultifilt* alakban az *elmúlik* ige csonkított formájához kapcsolódik a cigarettákkal kapcsolatos, a megrövidített *filter* ('cigaretta füstszűrője') szó szervesen összetételt teremtve, azaz ún. szóösszerántással két eltérő jelentésű szó olvad egybe az azonos szótag révén (*elmúlik + multifilter*). Az újonnan alkotott szóban a cigarettázással eltelt negyven év idéződik fel, és az élet gyors elmúlása a cigarettafüst hirtelen eltűnésével asszociálódik.

A r e n d e l l e n e s s é g egyenesen új játékszabályt teremtő eljárás. Az ilyen szóalkotási mód gyakori Parti Nagy Lajos verseiben:

Látványt és hallványt szentimentholos
leheletemmel összemos
az est, nem örködök
többé grimasz fölött,
belülről rántja össze most
magát az arc, a vers, elektromos.

(Pannorám)

Maga a *Pannorám* verscím többféle értelmezésnek nyit utat, hiszen talányos szó. Többféle hangalakzat is alakíthatja: hangbetoldás (*Pannorám*) és hangelhagyás (*Panoráma*), de még a *Pannónia* szót is beleképzelhetjük a vers *csak így vagyok honos* sora miatt, de hangrövidítéssel a *pannó* és hangelhagyással a *ráma* szavakat is, sőt mindezek jelentését hozzákapcsolhatjuk. A *hallványt* forma nem létező szó, nyilvánvaló, hogy a *Látványt* analógiájára alkotta a költő. A *szentimentholos* hapax legomenonban egyrészt a *szentimentális*, másrészt a *mentholos* alak fedezhető fel. Ezeket „összeköti” egyetlen közös szótag (*ment*), amely „alapja” a szóösszerántásnak.

A s z e m a n t i k a i é s s t i l á r i s ö s s z e f é r h e t e t l e n s é g t r é f á s j á t é k l e h e t ő s é g g é v á l h a t :

És... de hová ragadál?
Oh fölhevülésnek
Gyors talyigája!

(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A *talyiga* 'emberi vagy állati erővel vont kétkerekű jármű', tehát nem lehet gyors, azaz szemantikailag összeegyeztethetetlen a jelzős kifejezés két eleme. A *taliga* helyett a népies *talyiga* pedig stílusosan összeférhetetlen a patetikus stílusértékű *fölhevülés* főnévvel és az archaikusnak ható elbeszélő múlt idejű igealakkal (*ragadál*).

Egyenesen viccbe illő képtelenség a templomi helyszín zajképzetéhez választó viszonyban társítani a mennydörgést és a kása forrását:

Hah de mi szörnyű zaj,
Mily lárma riasztja
Egyszerre az egyház
Temetői nyugalmat!
Mennydörgés,
Vagy kásának forrása fazékban?

(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A költői ö n e l l e n t m o n d á s mögött mindig játékosság húzódik meg. Babits Mihály Engesztelő ajándék című költeményében a paradoxon a nyelvjáték forrása:

Életem pórázát tartod, de téged bilincsel a vége
s mégis én vagyok zsarnok és hóhér, s te aki enged! és szenved.

Karinthy Frigyes Előszó című versében az oximoron a nyelvi játék stiláris eszköze:

Nem mondhatom el senkinek,
Elmondom hát mindenkinek.

(Karinthy Frigyes: Előszó)

Gyakran játékosságot teremt az *ironikus* hangvétel, mint Petőfi Sándor A helység kalapácsa című vígeposz-paródiájában is, ahol egyik hősének, Erzsók asszonynak a *szemérmertes* állandó jelzőjét szellemesen és nem kis iróniával így magyarázza az alkotó:

Erzsók asszonyom ékes,
Holdkerek arculatán, — hol még csak
Ötvenöt év lakozik, —
Örökös hajnalnak
Pirja dereng.
S innen ez elnevezés.
Vannak ugyan, akik
Állítani merészek,
Hogy Erzsók asszonyom arcát
Nem a szende szemérem,
Hanem a borital festette hasonlónak
A hajnali pirhoz.
De ezek csak pletyka beszédek;
Mert Erzsók asszony nem is issza a bort...
Csak úgy önti magába.

A szövegrészlet végére az ironikus hangnem nyílt gúnyba fordul át az iszákosság tényét a képtelenségig fokozva (*önti magába*).

A *túlzás* (hiperbola) a lehetetlenségig felnagyít, de éppen ezért illik bele a tréfás népköltészeti alkotásba:

Megfogtam *egy szúnyogot, nagyobb volt egy lónál,*
Kisütöttem *a zsíráját, több volt egy akónál.*

Az *abszurd*, azaz a meghökkentő képtelenség is játékot teremtő eszköz. Szilágyi Domokos a nagyotmondással az abszurditásig megy el Gatyáimnak nagy voltáról című versében:

Nos, vegyem föl most e gatyákat
— Száruk puha bársonya főd be —,
ezekben úgy néz ki az ember,
amikor megy, mint hogyha jönne.
A kerületük meghaladja
hosszúságban a Lánchidat —

hát mondjátok: nem érdemes, hogy
megzengjem a gatyáimat?

A játékosság többnyire a gúnyos, szatirikus, t r é f á s s t í l u s velejárója:

A feje a néninek
Éppen jó lesz pemzlinek.

(József Attila: Medvetánc)

A cenzúrát azóta ... (Elseperték?)
De dúlnak régi sorstárs serteperték.
Poéta-gyomrom mégis miért kényes.
Ha gyöngye versem (mely pöröl s kérvényez)
Meg a világ is örökre érvényes?

(Kovács András Ferenc: Orlando sírhalma. Retro!)

Feleséget keres komoly
Szándékú moly.
Szekrény van.
Fábaszorult féreg
társaság hiányában
ezúton keres férjet.
Harkályok kíméljenek!
Éjjeli pillangó
megismerkedne.
...Mindegy!...

(Romhányi József: Apróhirdetés-rovatot indítottak férgek
és rovarok. Házasság)

A limerik gyakran tréfásan pajzán:

Lakóhelyem Ulánbátor,
Budapesten Gyulám távol,
de magát ne törje,
elég a sofőrje,
hogya itt van, csupán gátol.

(Lackfi János: Diplomatafeleség)

„A humor antropológiai jellemzője az embernek. Legnyilvánvalóbb formája a nyelvi humor” (BALÁZS 2008: 229), amely a stílárís hatás eszközeként (SZATHMÁRI 2010: 20) a játékosság velejárója. Ezek a humoros versek is igazolják FREUD állítását, amely szerint a komikum összetevői: az elemek felcserélése, a kétértelműség, a jelentéstorzítás és a sűrítés (1982: 213).

A p a r ó d i a alapja nagyon komoly játék, amely túlzással mutatja meg egy alkotó, egy műfaj vagy egy stílusirányzat sajátos jegyeit. Parti Nagy Lajos *Kafének* alcíme a címnél is egyértelműbben jelzi, kiről szól a következő stílusparódia: Ami a számon kafér’ — Kovács András Ferenc rímeire:

A járda sarkán lejt a pék,
És utcát visel annyi Saint,
És e szünk forró croissant-t,
Mellyel magunkat meglepék.
Ott lejt a pék s a pék neje,
Míg csordogál a Szajn' alatt,
A szél cibál egy kajla lant
(Ez itt a töltelék helye),
Radnóti, túrós és Tatis,
Ád kvartélyt s bőven kosztot is,
Hisz, mondom, verset lejt a pék,
Járván a lejtős Saint Michel-t,
Ki annyi költőt elviselt,
És mégse elviselteték...

A paródiáíró arra játszik rá, hogy Kovács András Ferenc gyakran használ francia szavakat (*Saint, croissant, Saint Michel*) verseiben, és nem egyszer él archaizáló nyelvi formákkal (*szünk, meglepék, ád, elviselteték*).

A s z ö v e g e k k ö z ö t t i (intertextuális) k a p c s o l a t textusokat hoz játékba. Ferenc Győző Huszt-átirata Kölcsey Ferenc ízekre szétszedett epigrammáját saját korára és a lírai énrre vonatkoztatva így aktualizálja:

Bús düledék?
Én legföljebb buszon tülekedék.
A huszti várrom
Amúgy is túl van az országhatáron.
Nekem saját
Honomban, merengnék, *rom* se jut,
Se *hold*, se *éj*,
Csak szöveg és szövegromlásveszély.
Visszamerengni?
Mit ér? A csarnokban most ára mennyi?
Csak ez a masszív
Rosszkedv szül illet: „Ingerem a szív”,
De ez az ernyedt
Ötlet sem idézi *rég*i kor árnyát.
Ej, költs! *Hass, alkoss!*
Ha nem megy szívvel, fejjel — hát *hassal, kos*.

A költő a Kölcsey-vers szókincsét átvéve, de magasztos gondolatiságából kivetkőztetve, sőt eltérő költői szándéka miatt a vers zárlatában szóhatár-áthelyezéssel egyenesen profanizálja az eredeti szöveget.

Egyetlen alkotásban természetesen többféle nyelvi játéktípus is megjelenhet, mint a következő tréfás tartalmú és játékos nyelvű Kormos István-versben:

Édes öregem, Miháj!
 Ez rímel nevedre: kiráj.
 De én most potsékul rímelek,
 mivelhogy verset csak mímelek,
 céloom, hogy zsömexkűzt zengjek,
 és pinczéd előtt kerengjek,
 mert valék igen badar,
 s rizlinged lett kotsis kadar!
 Mér ittam viszkit én, kanadait?
 Ha kedves italom földre hajít!
 Süllyedek poklokra, mert a
 szavaim jegyezé Bertha.
 Szájamat Lucifer tépdesi,
 kancsóban asztalán im Pusztamérgesi,
 és az a pokolban is rizling —
 Mi vagyok? Cenkforma quisling!
 Szegeden, Tápén és Sepsiben
 sülhetek egy szaros tepsiben,
 és közös Farkasunk seggbe rugand.
 mit mondjak? Árpád ugyan d-
 e mér van ez? És te, Mihájom?
 Maj eztán csördítesz szájon?
 Leszen-e bünömért körmös?
 Ezt kérdi a szegény Kormos.

(Ilia Mihály királyi főpincemesternek)

Az Ilia Mihály által játszani tudó költőnek titulált Kormos István sokféle játék-
 lehetőséget használ ki: felrúgja a helyesírási szabályokat: az *ly*-nal írandó szavak
j-s írásával (*Miháj, kiráj*), az archaikus írásképpel (*potsékul, pinczéd, kotsis*), a
 népies kiejtési mód rögzítésével (*mér, Maj eztán*), a francia kifejezés „fonetikus”
 átírásával (*zsömexkűz*), valamint elavult alaktani eszközökkel (*valék, jegyezé, ru-
 gand*), a barátok között használt durva szavakkal (*szaros, seggbe*) és kancsal-
 rímmel él (*körmös, Kormos*).

Egy költemény f o r m a i m e g j e l e n í t é s e is játékosságot hordozhat:

Föl a légbe visz az út,
tág a lég,
tág az út,
tág a lég,
tág az út,
hozd az örömet, hozd a bút,
hozd az örömet, hozd a bút,
 huss! huss!

(Weöres Sándor: Az éjszaka csodái)

A költő éjszakai látomását azáltal hatja át játékoság, hogy a hosszú sorok közé iktatott rövid soros szakasz vizuálisan is leképezi anaforái fogalmi jelentését, megteremtve a verbális és a vizuális megjelenítés összhangját.

A felsorolt játékteremtő tényezőkön kívül magasrendű nyelvi játékot eredményez a művészi gondolat mélysége és a formanyelv játékosága közötti feszültség, amely nyilvánvalóan a versértelem és az esztétikai hatás szerves része:

Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!

(József Attila: Születésnapomra)

A patetikus költői hitvallást éppen a játékos rímelés emeli ki.

A játékkalkotási lehetőségek sok fajtáját vonultatja fel a magyar versvilág. A felmutatott játékformák csak példák a költészet tárházából vett játéklehetőségekre. Egy-egy játékszabályra épített játékmódel alkalmas arra, hogy analógiájára a költők játékfelfogásukhoz híven játékokat alkossanak. De olykor éppen abban jelentkezik a játék, hogy az alkotók megújítják vagy éppen felrúgják a szabályokat, azaz innovatív eljárással újszerű formát teremtenek. Tehát a normának és a normaszegésnek egyaránt szerepe van a költői játékoságban. A költői nyelvi játékok forrása többnyire a normatív helyesírási, grammatikai, szemantikai, szövegszerkesztési és pragmatikai szabályok megszegése. Ennek következtében a nyelvi játékok határai meghúzhatatlanok.

A költői játékok a nyelv formálhatóságát és alakíthatóságának korlátait éreztetik meg: „a művészetnek nemcsak az a főjellemvonása, hogy feltétlen érvényű törvényei nincsenek; ugyanily jellemző, hogy a művészetre esetenként bármilyen szabály érvényes lehet. [...] Örökérvényű művészeti szabályokat nem ismerünk, de a szabályok ideiglenes érvénye, segítőereje kétségtelen — és az alkotó lángésznek joga van akár a legmegokolatlanabb művészeti elveket vallani, ha általuk találja meg a saját művész-tevékenységére legkedvezőbb keretet” (WEÖRES 2003: 223). Tehát komoly játékoság a költői.

Irodalom

- BALÁZS GÉZA 2008. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: DACZI MARGI –T. LITOVKINA ANNA–BARTA PÉTER szerk., *Ezerarcú humor*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 220–230.
- FREUD, SIGMUND 1982. A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: FREUD, SIGMUND, *Eszszék*. Budapest, Gondolat. 23–251.
- HUIZINGA, JOHAN 1990. *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. Szeged, Universum Kiadó.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2010. Tréfás stilisztika. *Magyartanítás* 3: 20–22.
- WEÖRES SÁNDOR 2003. *A vers születése*. In: *Weöres Sándor egybegyűjtött írások*. Budapest, Argumentum Kiadó. 219–261.